

HET GEFANTASEERDE LANDSCHAP

DOCENTENINSTRUCTIE: WORKSHOP ETSEN EN RONDLEIDING IN MUSEUM HET REMBRANDTHUIS
GESCHIKT VOOR HET VOORTGEZET ONDERWIJS

MUSEUM
HET REMBRANDTHUIS

HET GEFANTASEERDE LANDSCHAP

*over werkelijkheid en fantasie
in Rembrandts landschapsetsen*

INHOUD

Inleiding	pagina 3
Aansluiting bij eindtermen /einddoelen	pagina 3
Programma in het kort	pagina 5
Achtergrondinformatie	pagina 6
Presentatie slides met verdiepingen	pagina 7
Begrippenlijst	pagina 16
Museumbezoek	pagina 18
Huisregels	pagina 19
Praktische informatie	pagina 20

MUSEUM
HET REMBRANDTHUIS

INLEIDING

Tijdens deze workshop zullen uw leerlingen kennis maken met de etskunst van Rembrandt, de door Rembrandt geëtsste landschappen, en 17de-eeuwse theorieën over het overtuigend uitbeelden van een landschap. Zij zullen zien hoe in die tijd werkelijkheid en fantasie werden gecombineerd bij het uitbeelden van landschappen.

Vervolgens zullen ze zelf aan de slag gaan met het maken van een eenvoudige prent van een landschap.

Deze instructie bevat verschillende lagen in moeilijkheidsgraad. Het verdiepingsmateriaal herkent u aan de **blauwe kaders**

KERNDOELEN ONDERBOUW VOORTGEZET ONDERWIJS

De inhoud van de workshop sluit aan bij een aantal kerndoelen van de **basisvorming van het VMBO** en van **HAVO/VWO**. De volgende kerndoelen zijn relevant:

- ~~~~~ Onderdeel 'Mens en maatschappij': 37 - tijd van regenten en vorsten (1600-1700).
- ~~~~~ Onderdeel 'Kunst en cultuur': 48, 50

EINDTERMEN VMBO

Het programma sluit aan bij de volgende eindtermen:

- ~~~~ Kunstvakken 1 (CKV): 1, 2
- ~~~~ Kunstvakken 2 (Beeldende vorming): 4, 5, 6, 7, 8
- ~~~~ Geschiedenis en Staatsinrichting: 1, 2

EINDTERMEN HAVO/VWO

De inhoud van de workshop sluit aan bij de eindtermen:

examenprogramma HAVO/VWO, Kunst (algemeen):

Vaardigheden (A):

- ~~~~ 1. - (...) beeldende vormgeving (...)

Invalshoeken voor reflectie (B):

- ~~~~ B2: Kunst en esthetica.
- ~~~~ 3. - (...) welke ideeën over schoonheid in kunst en kunstwaardering (in de 17de eeuw) een rol spelen.

Onderwerpen (C)

- ~~~~ 8. - de burgerlijke cultuur van Nederland in de 17de eeuw.

examenprogramma HAVO/VWO, Kunst (beeldende vormgeving):

Vaktheorie (A)

- ~~~~ A1, 1
- ~~~~ A2, 2
- ~~~~ A3, 3

Praktijk (B)

examenprogramma HAVO/ VWO, CKV:

Verbreden (B)

- ~~~~ B3
- ~~~~ B4 -Feit en fictie, -Schoonheid en lelijkheid, -Traditie en innovatie (kunstdiscipline beeldende kunst)

examenprogramma HAVO/ VWO, Geschiedenis:

Historisch besef (A)

- ~~~~ A2, tijdvak 6.

Oriëntatiekennis (B)

- ~~~~ B8 - met als kenmerkend aspect: de bloei in cultureel opzicht van de Nederlandse Republiek.

HET PROGRAMMA IN HET KORT

1. IN DE KLAS

Ter voorbereiding op het museumbezoek besteedt u één les (50 min) aan het onderwerp 'het gefantaseerde landschap'. De les vooraf biedt uw leerlingen een goede voorbereiding op de rondleiding en de workshop. Het is belangrijk dat ze vooraf al zo veel mogelijk weten over Rembrandt en het thema van de workshop. De museumdocenten gaan ervan uit dat u deze les kort voor het bezoek heeft gegeven. Op die manier werken de rondleiding en workshop het best.

inhoudelijk – presentatie

Als inhoudelijke voorbereiding op dit programma en het museumbezoek gebruikt u de bijbehorende PowerPoint presentatie en de informatie uit deze docenteninstructie. De leerlingen krijgen op die manier een introductie over het thema van de workshop: *werkelijkheid en fantasie in Rembrandts landschapsetsen*.

praktisch – tekenopdracht

Vervolgens maken de leerlingen een tekening binnen een kader van 10 bij 15 centimeter. Ze tekenen een gefantaseerd landschap, waarbij ze elementen uit de werkelijkheid combineren tot een harmonieus geheel.

Deze tekening vormt het uitgangspunt van de workshop op de dag van het museumbezoek. Vergeet dus niet de tekeningen mee te nemen op de dag van uw museumbezoek.

2. IN MUSEUM HET REMBRANDTHUIS

museumbezoek

De leerlingen komen naar het museum, waar ze kennis maken met de mogelijkheden van grafische technieken. Er wordt ofwel begonnen met een rondleiding door het Rembrandthuis ofwel met de workshop. Beide onderdelen horen bij het programma.

rondleiding

De leerlingen worden rondgeleid door het oude huis en door de moderne museumvleugel langs prenten van Rembrandt en andere kunstenaars, wanneer ze tentoongesteld zijn. Tijdens de rondleiding wordt ingegaan op het thema.

workshop

Tijdens de workshop maken leerlingen hun eigen prent. Ze krassen de lijnen van hun tekening die ze op school gemaakt hebben over in een transparant plastic plaatje (10 x 15 centimeter). Hun plaatje gaan ze afdrucken op een vochtig vel papier.

Als voorbereiding op de opdracht waarmee de leerlingen zelf aan de slag zullen gaan, laat u de presentatie *Het gefantaseerde landschap* zien. De leerlingen maken in deze presentatie kennis met Rembrandt, zijn werk en vooral zijn etsen. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar de etsen van landschappen. Enkele 17de-eeuwse ideeën over harmonie en schoonheid maken de keuzes van Rembrandt duidelijk.

De presentatie bestaat uit **14** slides. Hieronder treft u een inleidend verhaal en een overzicht van de afbeeldingen aan. Voor iedere afbeelding kunt u gebruik maken van de verklarende tekst. Met behulp van deze teksten kunnen enkele beeldende begrippen worden uitgelegd die bij het maken van een landschap van pas kunnen komen.

VERHAAL VOORAF

ACHTERGRONDINFORMATIE VOOR DE DOCENT

over de uitbeelding van het landschap in de 17de eeuw

Landschap was achtergrond

In de 17de eeuw werd het Nederlandse landschap als zelfstandig onderwerp door kunstenaars ontdekt. Voor die tijd had het landschap vooral gediend als achtergrond voor verhalende scènes, bijvoorbeeld uit de Bijbel of uit de klassieke mythologie. Bovendien was zo'n achtergrond meestal grotendeels gefantaseerd en geïdealiseerd. In de 17de eeuw veranderde dat, voor het eerst in Nederland. Kunstenaars gingen met een schetsboekje onder de arm naar buiten om hun eigen omgeving zo natuurgetrouw mogelijk te tekenen.

De eigen omgeving in de hoofdrol

In de Westerse kunst was dit een ongekende ontwikkeling. De Nederlandse kunstenaars durfden het aan om niet alleen een landschap tot hoofdonderwerp te maken, maar ook nog eens om daarvoor de eigen omgeving te gebruiken. Dat was in Europa nog nergens vertoond. Dat kleine, waterige landje, zonder spectaculaire hoogteverschillen, was blijkbaar interessant genoeg om af te beelden.

Nationaal zelfbewustzijn

Waar kwam die interesse op dat moment vandaan? Dat is niet zo gemakkelijk te zeggen. Een complex van factoren heeft meegespeeld. Een belangrijke aanzet was waarschijnlijk het groeiend nationaal zelfbewustzijn, de trots op het eigen land. In 1609 was het Twaalfjarig Bestand gesloten. Nederland werd toen voor het eerst als zelfstandig land erkend. Daarnaast leek Nederland, ondanks terugkerende dijkdoorbraken en overstromingen, toch de strijd tegen de zee te gaan winnen; via droogmakerijen werd zelfs land gewonnen. Nederlanders maakten hun eigen land.

Rembrandt en het landschap

Rembrandt heeft niet zo veel landschappen geschilderd. Maar bij zijn etsen is het een belangrijk onderwerp. Tussen 1640 en 1653 heeft hij wel 24 prenten van landschappen gemaakt.

Met de losse, maar trefzekere manier waarop hij de etsnaald hanteerde, op verschillende manieren overtuigend diepte kon suggereren, en levendige contrasten tussen door de zon beschenen en beschaduwde partijen kon weergeven, bracht Rembrandt het genre tot een ongeëvenaarde hoogte.

In de omgeving

Vrijwel al zijn landschappen zijn in de directe omgeving van Amsterdam te lokaliseren. Vanaf zijn huis was hij in korte tijd buiten de stad. Hij tekende bomen, boerderijen, molens, water, bruggetjes en zandweggetjes in de omgeving van Amsterdam. Soms werd een schets gebruikt als voorstudie voor een ets die in het atelier werd gemaakt. Rembrandt zal ook vaak op basis van zijn herinnering hebben gewerkt. Alles moest er uitzien als een natuurgetrouwe weergave van de werkelijkheid. Maar in het atelier werden motieven geselecteerd en werd hun plek in het uiteindelijke kunstwerk bepaald.

Fantasie

Rembrandt maakte gebruik van alle mogelijkheden. Zijn vroege landschapsprenten zijn geheel geëts. In zijn latere landschappen combineert hij de etstechniek met andere grafische technieken, zoals de droge naald. Ook voegt hij dan fantasie-elementen aan het typisch Hollandse landschap toe, zoals bergen en buitenlands aandoende gebouwen.

PRESENTATIE

Rembrandt in beeld

Ter introductie, enkele belangrijke basisgegevens over Rembrandt:

Rembrandt Harmenszoon van Rijn werd geboren in Leiden op 15 juli 1606 als zoon van een molenaar. Hij is gestorven in Amsterdam op 4 oktober 1669. Hij maakte tekeningen, etsen en schilderijen. Hij wordt algemeen beschouwd als een van de meest geniale kunstenaars ooit. Zijn tijd, de 17de eeuw, was Nederlands 'Gouden Eeuw', niet alleen doordat het hier economisch zo goed ging, maar ook vanwege de ongekende bloei van de kunsten. Tussen de vele kleine en grote meesters behoorde Rembrandt tot de top. Bekende schilderijen van hem zijn bijvoorbeeld: *De Nachtwacht*, *Het Joodse bruidje* en *De staalmeesters*. Zijn stijl kenmerkt zich door gebruik van sterke en dramatische contrasten tussen licht en donker. Hij schilderde en tekende mensen zonder hun uiterlijke gebreken te verdoezelen, als echte personen van vlees en bloed. Hij heeft vooral verhalende scènes uitgebeeld, zoals spannende gebeurtenissen uit de Bijbel en uit de klassieke mythologie. Ook heeft hij veel portretten en expressieve zelfportretten gemaakt. In zijn meesterlijke etsen heeft hij daarnaast ook veel tafereeltjes uit het dagelijks leven uitgebeeld, een groot aantal landschappen, studies van figuren en een enkel stilleven.

Rembrandt kiest uit de werkelijkheid

A. De Montelbaanstoren in Amsterdam (foto A. Hagen) **B.** Rembrandt, *De Montelbaanstoren in Amsterdam*, ca. 1646, pen en penseel in bruine inkt, op verschillende stukjes papier, 145 x 144 mm, Museum Het Rembrandthuis

Vlakbij het Rembrandthuis staat een toren die daar ook al stond toen Rembrandt hier woonde. Het is de Montelbaanstoren, een oude verdedigingstoren van Amsterdam. Rembrandt heeft een tekening van deze toren gemaakt. Hij tekende de toren met pen en penseel in bruine inkt op papier.

Maar Rembrandt tekende niet alles precies zoals hij het voor zich zag. De torenspits die door architect Hendrick de Keyser in 1606 (Rembrandts geboortjaar) aan de toren was toegevoegd, zien we niet op de tekening. De spits met het kroontje bovenop liet Rembrandt in zijn tekening weg. Zo'n robuuste, platte toren vond hij namelijk mooier. Hij had de spits best kunnen toevoegen als hij bovenaan zijn vel papier nog een stukje papier had vastgeplakt. Hij had dat immers onderaan en rechts ook gedaan, toen hij daar nog iets wilde toevoegen. Maar Rembrandt besliste wat de torenspits betreft anders. Een kunstwerk hoeft dus niet alles precies zo weer te geven als de werkelijkheid. Een kunstenaar bepaalt wat er wel en niet op komt.

Rembrandt, *Slapend hondje*, ca. 1640, ets en droge naald, 39 x 81 mm, Museum Het Rembrandthuis

Rembrandt maakte etsen. Wat zijn dat?

Rembrandt heeft niet alleen veel tekeningen en schilderijen gemaakt, maar ook een heleboel etsen. Hij gebruikte dunne, roodkoperen platen. De techniek wordt nog steeds gebruikt. Een tekening wordt omgezet in groeven in het metaal. De groeven worden geïnt en daarna afgedrukt op papier. De afdruk wordt 'ets' genoemd, of meer algemeen: 'prent'.

Rembrandt heeft bijna driehonderd etsen gemaakt. Sommige etsen zijn als een postzegel zo klein, zoals dit *Slapend hondje*. Om zo heel klein en precies te kunnen tekenen, had Rembrandt scherp gereedschap nodig. Hij gebruikte een vlijmscherpe, metalen pen om zijn etsen te maken. Zo'n pen met metalen punt heet een **etsnaald**. Met deze etsnaald maak je op een metalen plaat, de **etsplaat**, een tekening. Je tekent in een laagje zachte was, waarmee je de plaat hebt ingesmeerd. Waar je tekent, daar haal je de beschermende waslaag weg. Daarna laat je de etsplaat in een bad met bijtend zuur liggen. Dat zuur bijt vervolgens alle getekende lijnen uit, zodat er groeven ontstaan. De groeven kun je vol smeren met inkt. Overtollige inkt kun je weer wegvegen met een (gaas)doek. Als je dat gedaan hebt, kan de etsplaat onder een zware **etspers** op een vel papier worden afgedrukt. Op die manier kun je veel exemplaren maken van één voorstelling.

Samuel van Hoogstraten, Zelfportret, 1644, paneel, 58,4 x 73,9 cm, Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam

Kunsttheorie: ga buiten tekenen

Samuel van Hoogstraten was een leerling van Rembrandt. Nadat hij van Amsterdam weer teruggekeerd was naar zijn geboorteplaats Dordrecht, heeft hij op zijn beurt jonge kunstenaars opgeleid. Bovendien stuurde hij leerlingen door naar Rembrandt om daar een soort tweede fase opleiding te volgen.

Zijn grootste prestatie was het schrijven van een boek, waarin hij zijn ideeën over kunst uiteenzette en praktische adviezen gaf aan beginnende kunstenaars.

In zijn boek raadt Samuel van Hoogstraten beginnende kunstenaars aan om veel buiten te gaan tekenen. Dat is de basis voor hun verdere ontwikkeling.

VERDIEPING VOOR HAVO/VWO-BOVENBOUW

In **1678** werd een belangrijk boek uitgegeven van **Samuel van Hoogstraten**. Daarin valt te lezen hoe hij zijn kunsttheoretische ideeën uiteenzette en praktische adviezen gaf aan beginnende kunstenaars. Waarschijnlijk waren het ook deels de ideeën van zijn leermeester Rembrandt die hij in het boek naar voren bracht.

In een hoofdstuk over het uitbeelden van landschappen staat een passage waarin Van Hoogstraten de beginnende kunstenaars oproept om toch vooral eerst buiten in de natuur te gaan tekenen. Ze moeten bovendien dan goed om zich heen kijken en alles in zich opnemen. Dat komt van pas later, als ze weer thuis zijn en geen landschap meer om zich heen hebben. Dan kunnen ze uit hun geheugen putten en een gefantaseerd landschap tekenen, met de beelden uit de werkelijkheid in hun achterhoofd.

Samuel van Hoogstraten, 'Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst', Rotterdam, 1678, pagina 139:

*“Tre dan, o Schilderjeucht ten boschwaert in, of langs heuvelen op,
om verre verschieten, of boomrijke gezichten af te maelen [af te beelden];
of met pen en krijt de rijke natuer in uw tekenboek op te gaeren [te verzamelen],
Val aen, en betracht met stadich opletten u te gewinnen noit vergeefs op te zien;
maer zoo veel de tijdt, of uw gereetschap, toelaet, alles als op te schrijven [vast te leggen],
en in uwe gedachten den aert der dingen te prenten,
om daer na uit de geest, wanneer u 't natuerlijk voorbeeld ontbreekt,
u met een voorraet, in uwe geheugnis opgedaen, te behelpen. (..)”*

Rembrandt, *De drie bomen*, ca.1643
ets, burijn en droge naald, 21,3 x 28 cm
Museum Het Rembrandthuis

Rembrandt etst een landschap in de buurt van Amsterdam

Rembrandt heeft vaak wandelingen gemaakt rondom zijn woonplaats Amsterdam. Hij nam zijn tekenspullen mee. Soms maakte hij later een ets van het landschap dat hij onderweg had gezien. Op deze ets *De drie bomen* zie je hoe een zware onweerslucht over het landschap trekt. Op een heuveltop staan drie bomen. In de verte, aan de horizon, is een stad te zien. Dat is waarschijnlijk Amsterdam. Rembrandt heeft de bomen heel groot en donker gemaakt. De stad in de verte lijkt hierdoor nog verder weg te liggen.

VERDIEPING VOOR HAVO/VWO-BOVENBOUW

Rembrandt heeft ervoor gekozen om de bomen als het ware de hoofdrol te laten spelen in de compositie. Bij de luchtpartij rondom de drie bomen heeft Rembrandt de overtollige inkt goed weggepoetst, zodat de donkere bomen lijken af te steken tegen een zonnige hemel. Maar bij de regenwolken links heeft Rembrandt juist wat meer inkt op het oppervlak van de plaat laten zitten, zodat de wolken extra donker lijken. Dit laatste noem je '**plaattoon**'.

Soms verstopte Rembrandt ook grappige details in zijn etsen. Zo zijn er verschillende figuurtjes in de schaduwpartijen op de voorgrond toegevoegd.

Rembrandt, *Boerenhuis met grote boom*, 1642
ets, 12,7 x 32 cm, Museum Het Rembrandthuis

Lichte lijntjes voor wat ver weg is

Aan een slootje staat een oude, vervallen boerderij. Een paar kinderen spelen op het erf. Aan de oever van het slootje zie je een paar eenden. In de verte, aan de horizon, is het **silhouet** van een dorp te zien.

Hoe verder weg het landschap is, hoe lichter en onduidelijker - met dunne lijntjes - Rembrandt het heeft getekend. Dit kun je zelf het beste zien op een dag met mist. Dan wordt alles naarmate het verder weg is ook steeds lichter en onduidelijker. Rembrandt maakte hiervan in zijn ets gebruik omdat het voor veel meer **diepte** in het landschap zorgt. We noemen dit een vorm van **perspectief**.

VERDIEPING VOOR HAVO/VWO-BOVENBOUW

Rembrandt heeft de lijnen naar de achtergrond toe steeds minder diep in de etsplaat laten etsen. De groeven houden zo minder inkt vast en de lijnen worden daardoor dunner en lichter. Rembrandt maakte hiervan gebruik omdat het voor veel **diepte** in het landschap zorgt. We noemen dit soort perspectief waarbij een voorstelling naar de achtergrond toe vager wordt: **atmosferisch perspectief**.

Samuel van Hoogstraten beschrijft in zijn boek ook hoe je diepte in je tekening krijgt door de tegenstellingen groot-klein en duidelijk-vaag. Je krijgt het effect van diepte door delen op de voorgrond duidelijk en scherp uit te tekenen, terwijl je voor delen in de verte minder druk zet op je tekengerei (p. 139):

*“Neem naukeurich acht op klaere voorgront,
met Doornen en Distelen en brede blaren bewerkt,
laetze klaer en groot, vry een hoek van uw werk vullen,
en beelt verre gezichten met een zachte handt uit (...)”*

Vervaardiger: Rembrandt, *Gezicht op Amsterdam*, ca.1640, ets, 11,2 x 15,3 cm, Museum Het Rembrandthuis

Spiegelbeeld: wat je rechts tekent, komt links in de afdruk

Dit is wat Rembrandt zag als hij vanuit het gebied ten noordoosten van Amsterdam terugkeek over de stad. Sommige van de torens en gebouwen die je ziet, bestaan nu nog. Bedenk wel, dat een afdruk van een ets altijd het **spiegelbeeld** laat zien van de tekening die op de etsplaat staat. Alles wat rechts getekend wordt, komt links op de afdruk, en omgekeerd. Ook als je je naam op de etsplaat zet, moet je deze dus in spiegelbeeld schrijven om de afdruk ervan leesbaar te maken.

Rembrandt, *Gezicht op Haarlem en Bloemendaal*, 1651, ets en droge naald, 12 x 32 cm, Museum Het Rembrandthuis

Panorama: uitkijken over een landschap

Vanaf de top van een duin tekende Rembrandt dit landschap bij het dorp Bloemendaal. Rechts steekt de toren van dit dorp boven de bomen uit. Net buiten het dorp zijn een paar boeren aan het werk op het land. Links in de verte ligt Haarlem. Rembrandt kon zoveel van het landschap zien, omdat hij er vanaf een hoog punt naar keek. Het landschap is dan zo groot, dat je een heel brede etsplaat nodig hebt om alles erop kwijt te

kunnen. We noemen zo'n breed landschap een panorama. Panorama's werden in Rembrandts tijd veel vaker gemaakt. Soms was er op een panorama zóveel te zien, dat er meerdere etsplaten nodig waren om het hele landschap op kwijt te kunnen. Wanneer je de afdrukken naast elkaar legde, kreeg je een heel lang en smal landschap.

VERDIEPING VOOR HAVO/VWO-BOVENBOUW

Kijken als een vogel of als een kikker

Als je op een tekening, een ets of een schilderij een landschap vanuit een hoog standpunt bekijkt, net als een vogel die er overheen vliegt, dan kun je dat het kijken vanuit 'vogelvluchtperpectief' noemen (in het Engels: *bird's-eye view* of *helicopter view*).

Je kunt ook een landschap weergeven alsof je het vanuit een heel laag standpunt bekijkt. Dan noem je dat een 'kikkerperspectief', zoals een kikker tegen een mens opkijkt.

Rembrandt schuift met stukjes uit de werkelijkheid

Rembrandt, *Boerderij met hooiberg*, 1641, ets en droge naald, 12,9 x 32,1 cm, Museum Het Rembrandthuis

In deze ets zijn een aantal herkenbare elementen uit de omgeving van Amsterdam samengevoegd. In het midden is een boerderij te zien met een door palen gedragen kap waaronder een hooiwagen staat. Rechts in de verte is een bekende ruïne tussen bomen langs de Amstel zichtbaar. Links in de verte zijn de daken van de huizen en gebouwen van Amsterdam zichtbaar. Maar je kon al deze dingen: de boerderij, de ruïne en de stad, in de werkelijkheid nooit zo naast elkaar zien. Rembrandt heeft alles in zijn ets samengebracht.

VERDIEPING VOOR HAVO/VWO-BOVENBOUW

Om diepte te suggereren heeft Rembrandt het centrum van de prent veel meer uitgewerkt en dieper geëts dan de strook op de achtergrond. Rechts is een ruïne bij Amstelveen te zien van een verzakt huis dat sindsdien 'Huis Kostverloren' werd genoemd en links een stadsprofiel dat op dat van Amsterdam lijkt. Maar dit zijn plekken die je in de werkelijkheid nooit in één blik bij elkaar zou kunnen zien. Rembrandt heeft dus in de ets een niet bestaande situatie weergegeven. Om een mooie compositie te maken heeft hij als het ware 'geschoven' met stukjes uit de werkelijkheid.

Werkelijkheid en fantasie gecombineerd

slide 11

Rembrandt, *Landschap met herder en hond*, 1653, ets en droge naald, 13 x 15,7 cm, Museum Het Rembrandthuis

Een herder loopt met zijn dieren over een kronkelend weggetje. Links zie je nog twee figuurtjes, één zittend en de ander staand. Misschien iemand die het landschap tekent en iemand die over zijn schouder meekijkt. Rechts vooraan een boom, die diepte geeft. Bij de takken zijn - met maar een paar lijntjes - wat fladderende vogeltjes aangegeven. Links zie een slootje met een paar eenden. Het midden bestaat uit weilanden met een hekje. Echt een Hollands landschap, zou je zeggen.

Maar hoe verder je de diepte ingaat, hoe vreemder het landschap wordt. Plotseling zitten we daar in een land met hoge bergen. Daarop staan allerlei gebouwen, zoals kerken en oude tempels. Rembrandt heeft dat allemaal gefantaseerd. Hij tekende de bergen en de gebouwen uit het hoofd. Hij kwam nooit in het buitenland. Misschien heeft hij de voorgrond naar de werkelijkheid getekend en daar een **fantasielandschap** aan vastgemaakt.

slide 12

Nog meer fantasie

Rembrandt, *Landschap met visser en twee zwanen*, 1650, ets en droge naald, 8,2 x 10,7 cm, Museum Het Rembrandthuis

Ook in deze ets heeft Rembrandt zijn fantasie gebruikt. Vooraan zie je een vijver of een sloot. Langs de waterrand zit een visser met een kind. In het water zwemmen zwanen en eenden. Het middendeel laat weilanden zien, met hier en daar een boom, een dier, een boer en wat hekken. Daarachter is het net of we in het buitenland terecht komen, met achter een bomenrand een dorp of een stad vol vreemde gebouwen. En ten slotte is daar die berg. Door de dunne lijntjes waarmee het silhouet van de berg is getekend, lijkt hij ver weg te liggen en een beetje in de lucht over te gaan.

De lucht neemt hier trouwens een groot deel van de prent in beslag. De lucht is niet helemaal schoon wit, maar er zijn wat vlekjes of lijntjes te zien. Misschien zijn die per toeval ontstaan, in elk geval wordt het daardoor wel levendiger. Maar je kunt ook, als je iets wat donkerder wilt maken, korte lijntjes naast elkaar tekenen. Dat noem je: **arceren**. Of, als je het nog donkerder wilt hebben, daar kruislings overheen nog meer lijntjes tekenen. Het patroon van lijntjes noem je dan: **kruisarceringen**. Je ziet het bijvoorbeeld bij de waterrand.

Licht naast donker

Rembrandt, *Boerderijen en toren tussen bomen*, 1651
ets en droge naald, 12,3 x 31,8 cm, Museum Het
Rembrandthuis

Mooi naast elkaar geplaatst in het rechthoekige vlak, zie je een rijtje boerenhuizen en een torentje tussen bomen. Afgezien van wat paaltjes en gras heeft Rembrandt de voorgrond grotendeels leeg gelaten. Sommige bomen zijn heel licht, andere juist heel donker gemaakt. Rembrandt deed dat graag: door lichte delen naast donkere te zetten, ontstaan er contrasten en komen de vormen extra goed uit.

VERDIEPING VOOR HAVO/VWO-BOVENBOUW

De plaat is gedrukt met 'toon', een beetje grijsig, doordat de inkt niet helemaal is weggepoetst. Verder zijn er ook uitgesproken lichte (kruinen van bomen) en donkere (bomen in de schaduw en de boerderij) delen, die elkaar mooi afwisselen. Juist door die afwisseling van licht naast donker, komen ze goed scherp uit. Het resultaat is een evenwichtige of 'harmonieuze' compositie, opgebouwd uit onderdelen die elkaar versterken. 'Harmonieus' is een term uit de muziek en om het 17de-eeuwse schoonheidsideaal uit te leggen, werd graag gebruik gemaakt van vergelijkingen met een groepje zangers die mooi zuiver kunnen samen zingen.

Harmonie

Samuel van Hoogstraten doet dat ook als hij jonge schilders erop wijst dat je bij het maken van een schilderij moet letten op een harmonieus samenspel van verschillende kleuren, van licht en donker, en van voor- en achtergrond. Op pagina 300 van zijn *Inleyding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst*, maakt hij de vergelijking:

“(...) zijnde ook als de overeenstemming en bekoorlijke zangwijze in de Muzijk. Want het begrijpt in zich een zuivere vergadering van samenstemmende kracht: het wel schikken der koleuren (...), en de ordentelijke schikking van lichten en schaduwen: nevens het voorkomen, wechwijken, ronden, en verkorten (...).”

TEKENOPDRACHT

De leerlingen gaan nu zelf aan de slag. Ter voorbereiding op de prent die ze tijdens het bezoek aan het Rembrandthuis zullen gaan maken, tekenen de leerlingen op school hun eigen landschap. De tekeningen zullen zij bij het bezoek aan het Rembrandthuis uitwerken tot een prent.

Iedere leerling maakt een eigen tekening op het formaat of binnen een kader van 10 x 15 centimeter, horizontaal. Omdat de tekening later overgenomen zal worden in een doorzichtig plaatje, moeten de lijnen goed donker en duidelijk zichtbaar zijn.

Het is de bedoeling dat iedere leerling een eigen landschap tekent. Het kan in eerste instantie een landschap worden **naar de waarneming**, zoals bijvoorbeeld het landschap rond de school. Vervolgens kunnen **elementen uit de werkelijkheid** gebruikt worden in een **gefantaseerd geheel**.

opbouw en compositie

Laat de leerlingen eerst de hoogte van de horizon bepalen. U kunt hen er daarna op wijzen dat een landschap uit vele elementen opgebouwd kan worden: vlaktes, heuvels, bergen, gebouwen, bomen, dieren, mensen, etc. Moedig de leerlingen aan zelf iets te bedenken. Vertel wel dat ze rekening moeten houden met een afdruk in spiegelbeeld.

diepte

Een landschap leent zich bij uitstek voor het werken met diepte.

Met de etsen van Rembrandt in hun achterhoofd kunnen de leerlingen diepte suggereren op verschillende manieren.

schaduw

Leerlingen leren om schaduw aan te geven door middel van arceringen.

De tekeningen zullen tijdens het bezoek aan het Rembrandthuis gebruikt worden als ontwerp voor een prent die iedere leerling gaat maken. **Het is daarom essentieel dat alle tekeningen naar het Rembrandthuis worden meegenomen.**

BEGRIPPENLIJST

Etsen

Etsen is een grafische techniek. Dit betekent dat het bij deze techniek mogelijk is om met inkt afdrukken te maken van de afbeelding die je hebt gemaakt. Naast etsen bestaan er meer grafische technieken zoals de linoleumsnede en de houtsnede.

Etsnaald

De etsnaald is een scherpe, metalen pen waarmee op een etsplaat getekend kan worden. In feite leent ieder metalen voorwerp met een scherpe punt zich om een ets mee te maken, zoals bijvoorbeeld een scherpe spijker.

Etsplaat

De etsplaat is een volledig glad gepolijste metalen plaat, meestal van koper of zink. Op een etsplaat kan een beschermend laagje 'etsgrond', een zachte waslaag, worden aangebracht, waarin met een etsnaald getekend kan worden. Bijtend zuur kan vervolgens de onbeschermde, in de etsgrond weggekraste lijnen uitbijten, zodat er groeven ontstaan. Gevuld met inkt kunnen deze groeven als lijnen worden afgedrukt op papier.

Etspers

De etspers is een met de hand draaibare pers waarop, onder het gewicht van een zware cilinder, een etsplaat afgedrukt kan worden op een vel papier. Voor iedere nieuwe afdruk is het nodig om de etsplaat opnieuw in te smeren. Tegenwoordig zijn etspersen vaak van metaal. Rembrandt had een houten etspers, waarvan in Museum Het Rembrandthuis een reconstructie staat.

Droge naald techniek

Je kunt ook met een stevige naald direct groeven in een plaat krassen. Er hoeft dan geen bijtend zuur meer te worden gebruikt. Deze techniek wordt 'droge naald' genoemd. Droge naald lijnen zien er afgedrukt extra zwart en een beetje wollig uit. Dat komt doordat de opstaande randjes metaal ('bramen') naast de ingekraste lijnen ook inkt vasthouden. In plaats van koper kun je ook in andere materialen krassen, zoals zink of plastic.

Horizon

Als je in een landschap staat, en je kijkt recht voor je uit, dan zie je een horizon. Er moeten dan niet te veel grote gebouwen in de weg staan. De horizon is het best te zien op het strand. Wanneer je over de zee uitkijkt zie je aan het einde de grens tussen het water en de lucht: dat is de horizon. De horizon zit altijd ter hoogte van je ogen. Als je gaat tekenen, moet alles wat hoger is dan je eigen ogen (zoals torens, bomen, bergen) ook boven de horizon uitsteken. Alles wat lager zit, en waar je voor naar beneden moet kijken, moet onder de horizon zitten.

Silhouet

Een 'silhouet' is eigenlijk een omtreklijn. Een stad heeft vanuit de verte gezien een silhouet (ook wel de 'skyline' genoemd) maar ook een mens heeft een silhouet.

Diepte

De indruk van diepte in een kunstwerk wordt veroorzaakt door het 'perspectief'. Er zijn verschillende manieren om diepte in een landschap aan te brengen. Zo kun je verschil aanbrengen in de grootte tussen voorwerpen die dichtbij zijn (groot getekend) en voorwerpen die ver weg zijn (klein getekend). Hierdoor ontstaat een sterk diepte effect.

Atmosferisch perspectief

Hoe verder weg je kijkt, des te minder details kun je zien, alles wordt vager. In een ets of een tekening kun je zo'n effect bereiken door de lijnen naar de achtergrond steeds dunner te maken. Schilders ontdekten lang geleden dat wanneer je in een landschap de bergen in de verte een klein beetje blauw maakt, er een heel sterk effect van diepte ontstaat.

Spiegelbeeld

Een etser moet er altijd rekening mee houden dat het resultaat van zijn werk spiegelbeeldig zal zijn. Van Rembrandt hoefde een regel tekst niet altijd meteen leesbaar te zijn. Hij schreef bijvoorbeeld zijn naam soms gewoon van links naar rechts op de etsplaat. Eenmaal afgedrukt zie je zijn naam dan verkeerd om, in spiegelbeeld.

Panorama

Als je een heel breed landschap maakt, van een hoog standpunt uit bezien, dan noem je dat ook wel een panorama. In een panorama kun je een heel groot gebied in één keer zien. In Rembrandts tijd werden wel vaker hele brede etsen gemaakt waarop een panorama van een bepaalde stad of streek te zien was.

Fantasielandschap

Wanneer een kunstenaar in de 17de eeuw naar de werkelijkheid tekende, werd dat werken 'naar het leven' genoemd. De kunstenaar gaf precies weer wat hij zag. Hij kon ook op basis wat hij in de werkelijkheid had gezien, zelf iets bedenken, iets fantaseren. Rembrandt voegde soms aan een landschap dat hij echt voor zich had gezien (waargenomen) zomaar bergen en gebouwen toe die hij nooit in de werkelijkheid had gezien.

Arceren

Het evenwijdig naast elkaar tekenen van lijntjes. Je doet dat om schaduwen aan te geven of andere delen die er wat donkerder uit moeten zien dan de rest.

Kruisarceringen

Patroon van evenwijdig naast elkaar geplaatste lijntjes dat doorkruist wordt door zo'n zelfde patroon van lijntjes.

MUSEUMBEZOEK

U komt met uw leerlingen naar het museum voor een programma dat ca. 2 uur zal duren. De leerlingen worden rondgeleid door het museum en krijgen een workshop. De museumdocent bepaalt de volgorde van het programma. Als u komt met meer dan 15 leerlingen, dan wordt de groep gesplitst. De helft begint dan met de rondleiding en de andere helft met de workshop, waarna er gewisseld wordt.

rondleiding

Bij de rondleiding lopen de leerlingen door de kamers van Rembrandts vroegere woning, ze passeren de reconstructie van een 17de-eeuwse etspers, ze betreden het atelier waar Rembrandt zijn schilderijen heeft gemaakt. In de moderne museumvleugel is meestal een selectie van Rembrandts etsen tentoongesteld, naast prenten van andere kunstenaars.

workshop

Tijdens de workshop zullen de leerlingen hun getekende landschap overzetten op een drukplaatje. Met een zware naald krassen ze hun landschap volgens de droge naaldtechniek in een plastic plaatje. Vervolgens krijgen ze instructies over het proces van inkten en afdrukken. Uiteindelijk drukt iedere leerling zijn eigen landschap af op een etspers.

De leerlingen worden gestimuleerd gebruik te maken van de mogelijkheden die de grafische techniek te bieden heeft.

HUISREGELS

De begeleiders blijven ook tijdens het museumbezoek verantwoordelijk voor het gedrag van de leerlingen.

Jassen en tassen moeten worden achtergelaten in de garderobe. Kostbaarheden kunnen daar ook in kluisjes worden opgeborgen. Leerlingen mogen uitsluitend potloden als schrijfgerei gebruiken.

Als u zonder museumdocent rondleidt en het is druk willen we u vragen om niet langer dan 10 minuten in een zaal te blijven. Indien een bezoek onverhoopt niet door kan gaan, kunt u dit uiterlijk vijf werkdagen van te voren schriftelijk, per fax of e-mail aan ons doorgeven (t.a.v. afdeling Educatie). Bij niet of niet tijdige annulering zijn wij helaas genoodzaakt een schadevergoeding van 75 euro per geannuleerd programma in rekening te brengen.

Vriendelijk verzoeken wij u de leerlingen te wijzen op de volgende regels:

- 1.** Niet te dicht bij de schilderijen komen, als er opdrachten of tekeningen worden gemaakt voorzichtig zijn met de potloden (niet wijzen).
- 2.** In het museum mag niet gegeten of gedronken worden.
- 3.** De objecten in het huis niet aanraken, niet op de stoelen zitten.
- 4.** De wenteltrap in het oude huis is alleen om naar boven te gaan, de route naar beneden is via de trap van de nieuwbouw.
- 5.** Graag de rust van andere bezoekers respecteren.

PRAKTISCHE INFORMATIE

Voor informatie over schoolprogramma's kunt u:

Kijken op de website www.rembrandthuis.nl

Of: bellen met de Afdeling Educatie & Publieksbegeleiding

Telefoon 020 5200400

Of: mailen naar educatie@rembrandthuis.nl

Bereikbaarheid openbaar vervoer

Informatie over de bereikbaarheid is te vinden op www.rembrandthuis.nl

Maximale groepsgrootte

30 leerlingen. Vanaf 15 leerlingen wordt de groep gesplitst.

Lesmateriaal

Deze docenteninstructie en de bijbehorende PowerPoint kunt u downloaden via onze website.

NB Voor een bezoek met uw leerlingen aan het voormalige woonhuis van Rembrandt is reserveren noodzakelijk, minimaal twee weken van tevoren.

MUSEUM HET REMBRANDTHUIS

Afdeling Educatie & Publieksbegeleiding

Jodenbreestraat 4

1011 NK Amsterdam

tel: 020 5200400

e-mail: educatie@rembrandthuis.nl

website: www.rembrandthuis.nl

© 2017 Museum Het Rembrandthuis

tekst: A. Hagen

ontwerp: buro RuSt

MUSEUM
HET REMBRANDTHUIS